

a Geniza 148. darabjából²⁸ megállapította, hogy e szöveg hiányzó részei Cambridgeban, illetőleg a londoni British Museumban találhatóak.²⁹

Az arab-zsidó szövegeket HAHN Istvánnal, társszerzőjével dolgozta fel.

SCHEIBER és HAHN a Geniza egyik darabjáról — SZAÁDJA okiratos formuláré-könyvről — megállapították, hogy a Budapesten található töredék ugyanabból a kéziratból való, melynek további részei a Bodleiana birtokában vannak.³⁰

A zsidó jogi irodalomnak jeles műve SZAÁDJA gáonnak arab nyelven írt törvénykönyve. Ezt gyakran idézték anélkül, hogy eredeti szövegét valaha is látták volna. Ennek egy töredéke újabban előkerült a leningrádi, egy másik töredéke pedig egy new-yorki gyűjteményből.³¹ ASSAF e mű további töredékeit fedezte fel az oxfordi, a cambridgei, illetőleg a new-yorki gyűjteményekben, halála azonban megakadályozta ezek kiadásában.³² SCHEIBER és HAHN a KAUFMANN-gyűjtemény anyagában megtalálta és kiadta ezen elveszett mű további töredékeit.³³

A Genizák anyagának tanulmányozása a művelődéstörténet egyik sajátos fejezetének feltárása szempontjából is igen jelentős, minthogy másutt nem rögzített tekintélyes mennyiségű ismeretanyaggal rendelkezik.

SCHER TIBOR

Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez. Az első német nyelvű magyar krónika, *Der Hungern Chronica* első, 1534. évi kiadása nem tartozik az ún. elfelejtett művek közé, amelyeket megjelenésük után hosszabb vagy rövidebb idő után újra kell felfedezni. A munkát igen sokan forgatták, és széleskörű elterjedettségnek örvendett: két év múlva újabb kiadásban is napvilágot látott. Mindkét kiadásból tucatnyi példányt őriznek ma is a könyvtárak világszerte. Az ezekben fennmaradt kézírásos bejegyzések azt tanúsítják, hogy a hazánk története iránti érdeklődés a német nyelvű olvasók körében hosszú időn keresztül jelentős részben e munkából nyert kielégítést.

Ha a munka maga nem is merült feledésbe, de megjelenésének számos körülménye igen:

CZWITTINGER Dávid (*Specimen . . . Frankfurt—Leipzig, 1711. Bibliotheca Scriptorum* 25. l.) még azt állította, hogy olaszból fordították. De hamarosan tisztázódott, hogy a munka forrása nem más, mint THURÓCZY János mester 1488-ban megjelent latin nyelvű krónikája. (SCHMEIZEL, Martin: *Index bibliothecae res Hungariae . . . Halle, 1751. 9. l. XI. sz.*) Michael DENIS pedig már pontosan megállapította (*Wiens Buchdruckergeschicht bis MDLX. Wien, 1782. 387. sz.*), hogy a 158. fejezet közül az első 140 készült THURÓCZY alapján, erősen rövidítve, főleg a német olvasóra terhes sok magyar név elhagyásával. Az utolsó 18 fejezet forrása azonban, amely MÁTYÁS király ausztriai hadjárataól a mohácsi vészig terjedő korszakot tárgyalja, a mai napig is tisztázatlan.

²⁸ SCHEIBER A.: *Panegyrics in honour of a Baghdad dignitary*. Acta Orientalia. III. 1953. 107—133. l.

²⁹ SCHECHTER S.: *Saadyana*. Cambridge, 1903. 63—74. l. J. MANN: J. Q. R. N. S. IX. (1918—1919.) 153—160. l.

³⁰ SCHEIBER—HAHN: *Two fragments from the Kitáb al-Sahadat wa-l-Wata'iq of Saadia*. Acta Orientalia. V. 1955. 231—247. l.

³¹ BANETH D. H.: *יהודה נתן ירושלים*. Jerus. 1943. 365—381.

³² ASSAF S.: *תקופת המאנים והקפאים*. Jerus. 1955. 192—193.

³³ SCHEIBER—HAHN: *Leaves from Saadia's Kitáb al-Sarái*. Acta Orientalia. VIII. 1958. 99—109. l. — SCHEIBER—HAHN: *Further Chapters from Saadia's Kitáb al-Sarái*. Acta Orientalia. IX. 1959. 97—107. l.

HANER (HANER, Georg Jeremias: *De scriptoribus rerum Hungaricarum*. Viennae, 1774. 127. l.) tudni vélt egy 1534 előtti kiadásról is. Erre a feltevésre őt feltehetően a kolofonban szereplő „newlich verteutscht” kifejezés juttatta. De ez csupán azt jelenti, hogy a krónikát ugyan már korábban megírták, de most fordították le németre. Ugyancsak ő hívta fel elsőnek a figyelmet egyes metszeteknek a kötetben belüli ismétlődésére. PRAY György (*Index rariorum librorum* . . . Buda, 1780. I. 255—6. l.) utalt először a már említett második kiadásra. (Augsburg, 1536. Philipp Uhart.)

A krónika forrására vonatkozó helyes megállapítást egyesek — így PRAY (*i. m.*) és később KERTBENY Károly is (*Magyarországra vonatkozó német nyomtatványok 1454—1600*. Bp. 1880. 485. sz.) — úgy értelmezték, hogy THURÓCZYT e múnél mint szerzőt tüntették fel. Pedig ezt a megjelölést a kompilálás és a fordítás munkáját végző Hans Hauge zum FREYSTAIN érdemli, aki e tevékenységét a kolofonokban kifejezetten fel is tüntette.

Sajnos a szerzőség kérdése ezzel még nem zárult le. A szakirodalom az összeállító nevét ugyanis a legváltozatosabb formákban közölte: Hauge von FREYENSTEIN Johannes (CZWITTINGER *i. m.*), Haugenhans (SCHMEIZEL *i. m.* 1748. évi kiadásában), Hans von Haugen (SCHMEIZEL *i. m.* 1751. évi kiadásában), Joann. Haug de FREISTEIN (SCHIER, F. X. *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini* . . . Vindobonae, 1766. 40. l.), Joannes Hauge von FREYENSTEIN (HANER *i. m.*) stb. De nem csupán a XVIII. század tudósai, hanem még APPONYI Sándor is (*Hungarica*. III. köt. München, 1925. 1691. sz.) a Haugen zum FREYSTAIN, Hans névformát használta. Nyilván az ő tekintélye alapján Josef BENZING 1958-ban — egyik alább részletesebben ismertetésre kerülő cikkében — „Hauge” alatt közli e nevet. Pedig már DENIS (*i. m.*) és nyomában BALLAGI Aladár (*Buda és Pest a világírodalomban*. Bp. 1925. 433. sz.) felhívták a figyelmet arra, hogy Hauge nem más, mint a Hugó keresztnév délnémet változata. A *Hungern Chronica* összeállítójának és fordítójának neve tehát helyesen: FREISTEIN (FREYSTEIN, FREYSTAIN), Hans Hauge zum.

Nem kevesebb probléma, illetve megoldási kísérlet merült fel az 1534. évi kiadás nyomtatási helye körül is. Ebben a kérdésben határozottan Michael DENIS (*i. m.*) foglalt állást elsőnek, amikor is azt bécsinek minősítette. Erre a következtetésre nyilván annak alapján jutott, hogy a könyvkiadója Johann METZKER ismert bécsi könyvkereskedő volt, akinek meglehetősen élénk kiadói tevékenységéről 1513-tól kezdve évtizedeken keresztül elsősorban Bécsben megjelent tucatnyi munka tanúskodik.

Ezt a véleményt azután és azóta is számosan magukévá tették, helyesebben szólna átvették. Így a legutóbbi időben Hedwig GOLLOB (*Studien zur deutschen Buchkunst der Frühdruckzeit*. Leipzig, 1954. 49. l. és 63., 64 a-c ábrák), aki ezt a fametszetekkel díszített szép kötetet az első bécsi renaissance könyvnek tartja.

Ezzel szemben APPONYI szerint (*i. m.*) a nyomtatvány egész külleme a leghatározottabban ellene mond a bécsi származásnak. Véleménye szerint e kiadás „kétségtelesen” Heinrich STEINER augsburgi műhelyéből származik. Ezt a megállapítást azonban nem támasztotta alá semmi érveléssel. Megemlítette még, hogy a szöveg között elhelyezett számos fametszetes illusztráció egy része P. F. monogrammal van ellátva. Szerinte ezek, de a kötet illusztrációja is a nürnbergi Peter FLÖHNER (FLÖTNER) kezétől származik. Ez utóbbi helyes megállapítás a német szakirodalom eredményeire támaszkodik. (REIMERS, J.: *Peter Flötner nach seinen Handzeichnungen und Holzschnitten*. Leipzig, 1890. THIEME—BECKER: *Allg. Lexikon der bildenden Künstler*. XII. köt. Leipzig, 1916. 113. l. BANGE, E. F.: *Peter Flötner*. Leipzig, 1926. 18—20. l., 5—10. t.)

A nyomdahely kérdését azonban megnyugtató módon csupán Josef BENZING tisztázta az *Amor librorum* c. tanulmánykötetben megjelent cikkében („*Der Hungern Chronica*” (Wien 1534) und ihr Drucker. Zürich—Amsterdam, 1958. 59—64 l., három

illusztrációval). Beható tipológiai kutatás alapján meggyőzően bizonyította, hogy e kötet Johann PETREIUS nürnbergi nyomdájából került ki. A helybéli Peter FLÖTNER illusztrációi csak erősítik ezt a különben is helyes megállapítást.

Rendkívül érdekes BENZINGnek az említett cikkben tett közlése, amely szerint a betűtípusok, a lombardok és a vízjel tanúsága szerint a kötetben két helyen két-két levél ($K_2 + K_3$, illetve $p_1 + p_4$) nem az említett nürnbergi műhelyből, hanem Johann SINGRIENER (SINGRENIUS) bécsi nyomdájából származik. BENZING megállapítása ez esetben is helytálló. A kiadó METZKER bécsi székhelye is kézenfekvővé teszi ezt, hiszen egy utólagos pótlást vagy igazítást a kiadó legkönnyebben nyilván egy helyi nyomdával tudott elvégeztetni.

BENZING megállapítását a göttingeni és wolfenbütteli példányok vizsgálata alapján tette, feltételezve azt, hogy a többi reánk maradt kötetben is hasonló a helyzet. Az Országos Széchényi Könyvtár három példánnyal is rendelkezik ebből az 1534. évi kiadásból. Összehasonlítva ezeket, megállapítható, hogy két kötetben (Ant. 1218 és Ant. 1866) valóban a BENZING által leírt bécsi betűlapok találhatók, ezzel szemben a harmadik, APPONYI Sándor könyvtárából származó példányban az említett négy levél nem a SINGRENIUS-féle, hanem az eredeti nürnbergi betűkkel készült. Így tehát nem az összes példányban végrehajtott kiegészítésről van itt szó, ahogy ezt BENZING feltételezte, hanem két variánsról: egy nürnbergiről és egy bécsiről.

Hogy egy már kész műhöz miért nyomják utána annak egyes lapjait, annak több oka is lehet: a kész ívek egy része megrongálódott vagy megsemmisült; otromba sajtóhibát kívántak kiigazítani; a szövegben magában kívántak változtatást eszközölni.

Összevetve a két változatot már az első pillanatban is több eltérés állapítható meg, így a szedők helyesírási gyakorlatában: a nürnbergi *p*-vel szemben Bécsben inkább a *b*-t használták (Pebst, Babst stb.). Bécsben a 38. és 60. levélszám után pontot tettek, míg Nürnbergben egyik levélszám után sem. A nürnbergi nyomat egyenletes, laponkénti 39-es sorszáma helyett a bécsi változatban több helyen csak 38 (39a, 39b és 57b lapokon), sőt egy helyen (a 60. levél rektóján) csupán 36 sor található.

Mindezek azonban csak kisebb jelentőségű eltérések, ezeknél sokkal lényegesebb a szövegösszehasonlítás, amelynek alapján fény derül az utánnomás okára is. A 39. (K_9) levél rektójának alsó felében a 90. fejezetben, ahol arról van szó, hogy NAGY LAJOS nápolyi uralmáról a pápa nyomására lemondott, az eredeti nürnbergi szövegben a következő mondat áll zárójelben: „Nota, wie die Pebst zu merung irer macht vnd weltlichen ehren, mit dem Bann vnd troung König vnd Fürsten genöht, vmb land vnd leut gedrunghen vnd geässst haben.” Ez a LUTHER fellépése utáni évtizedek Németországában könnyen érthető és az eredeti *Thuróczy-krónikában* természetesen nem szereplő betoldás hiányzik a bécsi változatban. Ennek oka teljesen világos: a Rómához mindig hű Habsburgok székhelyén, Bécsben nyilván nem lehetett forgalomba hozni a könyvet ezzel a pápaságra egyáltalában nem hízogó kitételrel.

További lényeges szövegeltérést a 60. (p_4) levélen a 142. és 143. fejezetekben találunk, ahol a krónika MÁTYÁS király ausztriai hadjáratairól és Bécs elfoglalásáról emlékezik. Jól megfigyelhető ezeken a lapokon, hogy a bécsi variánsban több esetben helyre igazították a nürnbergi szedő és korrektor előtt ismeretlen és kezük alatt eltorzult személyneveket. (THOBIAŠ, ill. TALESCH (Nürnberg) — TOBESTH (Bécs); Wolfgang von GREISENECK (Nürnberg) — Wolfgang von SEISENEKH (Bécs) stb.) Az eredeti szöveget Bécsben ott is korrigálták, ahol abban értelemzavaró sajtóhiba volt, („die Ungern von tag zu tag mereten” (Nürnberg) — „der Hunger von tag zu tag merete” (Bécs), vagy ahol pl. egy sor kimaradt stb.

A leglényegesebb azonban annak a szövegnek a kihagyása, amely arról szólt, hogy FRIGYES császár milyen komoly mértékben járult hozzá különmegbízottjának (Dr. Hans

KELLER) tevékenységén keresztül a MÁTYÁS király által ostromzár alatt tartott város polgárainak elkeseredéséhez. (Vö. SCHÖBER, Karl: *Die Eroberung Niederösterreichs durch Mathias Corvinus in den Jahren 1482—1490*. Wien, 1879. 71—72 l., 53. és 55. melléklet.) A Habsburgok és a bécsiek közötti eme feszültséget, illetve FRIGYES császár meghatalmazottjának ekörüli „érdemeit” úgy látszik szükségesnek látták Bécsben kiiktatni. A második, augsburgi kiadás két év múlva már a bécsi hatalmasságok szájíze szerint módosított szövegben adta közre a művet illusztrációk nélkül és kisebb formátumban.

A teológiai művek előzetes könyvcenzúrájáról már egy 1501-ben kelt pápai bulla intézkedett, de a többi munkák ellenőrzéséről V. KÁROLY császár a worms birodalmi gyűlésen rendelkezett először. Öccse, FERDINÁND Bécsben már 1521-ben és 1523-ban drasztikus, könyvégető rendeleteket hozott LUTHER munkái ellen. 1528. november 5-én kelt mandátumával pedig már rendszeres cenzúrahatalóságot hívott életre, amelynek egyidejűleg utasításokat is adott tevékenységük körvonalazásával. A szűkkörű egyházi és világi nagyságokból, ill. tudósokból álló testület feladatává tette FERDINÁND, hogy a fennálló egyházi és állami rendet gúnyoló, sértő nyomtatványokat, képeket azok előállítására, ill. forgalombahozójánál lefoglalja és megsemmisítse. (Vö. WIEDMANN, Theodor: *Die kirchliche Bücher Censur in der Erzdiöcese Wien*. Archiv für österreichische Geschichte. Band L. Wien, 1873. 216. l.)

Rekonstruálva tehát az esetet, nyilván a Nürnbergben kinyomott könyv egyes kötetei, így az APPONYI-féle példány is, már Németországban olvasók kezébe került, míg a kötetek zöme a kiadóhoz, a bécsi METZKER könyvkereskedőhöz jutott. Ezek forgalombahozatalát azonban ebben a formában nyilván a bécsi könyvcenzúra akadályozta meg, és szorította rá a kiadót a kifogásolt részeknek új szövegekkel szedett lapokkal történő kicserélésére. Ezt megkönnyítette az a körülmény, hogy a kifogásolt leveleken nem volt illusztráció. A végrehajtott szövegcsonkítást úgy igyekeztek ellensúlyozni, hogy (pl. a 143. fejezetben) a dátumokat szám helyett betűvel írták ki. Azonban ez sem vezetett teljes terjedelmkiegészítéshez, mert — ahogy ezt már említettük — egyes leveleken a sorszámot is csökkenteni kellett. Jóllehet csak két helyen történt szövegcsonkítás, mégis négy levél utánnomását végezték. Ez azzal magyarázható, hogy e két levéllel összefüggő, és azokat a füzésben tartó, az ív másik felét képező levelet — bár változatlan szöveggel — újra kellett szedni és nyomni.

Itt említhető meg az az érdekesen hasonló eset, amelyet éppen a THURÓCZY-féle latin nyelvű krónika 1488-ban Augsburgban megjelent, második kiadásával kapcsolatban már régen ismerünk. (Vö. VARJÚ Elemér: *A Turóczy-krónika kiadásai és a M. N. Múzeumban őrzött példányai*. Magy. Könyvszemle. 1902. 362—402. l. — FIRZ Josef: *Die Ausgaben der Thuróczy-Chronik aus dem Jahre 1488*. Gutenberg Jahrbuch 1937. 97—106. l.) Itt ugyancsak két variáns készült: egy bővebb és egy rövidebb. Az első leírja MÁTYÁS király ausztriai hadisikereit, és az ajánlásban szerepel az „Austrieque ducis” kitétel. A másik változatban mindez hiányzik. Ez esetben a változtatás okát elsősorban még nem a cenzúrában, hanem az üzleti megfontolásokban kell keresnünk: Németországban, FRIGYES császár birodalmában nyilván csökkentette volna a kötet eladásának esélyeit Bécs elfoglalásának és a többi rájuk nézve egyáltalában nem előnyös eseménynek ismertetéscé. Bár elképzelhető, hogy a nyomdász tartott a császár esetleges fellépésétől is. Tudunk ugyanis arról, hogy FRIGYES 1485-ben tiltakozott Strassburg és Nürnberg tanácsánál, mert e városokban MÁTYÁS javára szolgáló nyomtatványok készültek. (FIRZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. köt. Bp. 1959. 91. l.)

Közelebről megvizsgálva a *Thuróczy-krónika* augsburgi kiadásának „v” füzetét, amely a szövegváltozatot tartalmazza, azt találjuk, hogy jóllehet mindkét variáns két levélre terjed, a bővebb változatban a második levél is ívjellel (v₂) van ellátva, míg a másikban csupán az első levél. A v₁ levél mindkét lapja mindkét változatban teljesen azonos

szedésű, ezzel szemben a második levél végig eltérő. Az ajánlásban szereplő osztrák fejedelmi cím elhagyása nem csupán két sor újrasedését vonta maga után, ahogy ezt a szakirodalom eddig tudta, hanem az „a” füzet első és a vele összefüggő nyolcadik levelének mind a négy lapját.

Ebből az első pillanatban furcsa szedési megoldásból azonban bizonyos következtetéseket lehet levonni. A „v” füzet esetében a bővebb változatban az eltérő szedésű második levélnél feltehetően még hosszabb szövegre voltak elkészülve. Ezért jelölték nyilván a második levelet a „v₂” signatúrával. Feltételezték, hogy a szöveg legalább még egy levelet fog igénybe venni. Az első füzet említett két levelének teljesen eltérő újrasedése MÁTYÁS király osztrák címének kihagyása miatt arra mutat, hogy ezt a kifejezést csupán utólag, az ív kinyomása és a szedés szétdobása után vették észre. Ezt a következtetést a vízjelek is megerősítik: a bővebb változat „a” füzetének valamennyi ívében azonos vízjel szerepel, míg a rövidebb változat a₁ + a₃ ívének papírjában ettől eltérő. A német olvasók vagy magának a császárnak érzékenységét elkerülendő tehát, akinek e rövidebb változatot szánták, újra kellett szedni és nyomni e négy lapot, hogy MÁTYÁS osztrák fejedelmi címe eltűnjék az ajánlásból.

A fenti apróbb megállapításokat azért kötöttük egy csokorba, hogy igazoljuk, érdekes a már ismert, régi nyomtatványainkat behatóbb vizsgálat alá vonni, mert azok esetleges eltéréseiből érdekes következtetéseket lehet levonni, a mi esetünkben a korabeli cenzúráról, könyvkereskedelemről és nyomdászfogásokról.

BORSA GEDEON

Heltai Gáspár papírmalma. A HELTAI Gáspárral foglalkozó, viszonylag terjedelmes irodalom már régóta számon tartja, hogy ez a jeles litterator és egyben élelmes üzletember Kolozsvárt papírmalmot is létesített. Bár nyilvánvaló, hogy e papírmalom felállítása és ennek további sorsa HELTAI könyvkiadói tevékenységével kapcsolatos, arra jellemző, e vállalkozására a kutatás meglehetősen kevés figyelmet fordított. Mindjárt az alapítás időpontját illetően is bizonytalankodás figyelhető meg mind a legjobban érdekelt magyar, mind pedig a román és a szász szakirodalomban. A legfrissebb munkák is közelebbi időmeghatározás nélkül általában az 1560-as évekre teszik a papírmalom létesítését.¹ Akad azonban óvatos szövegezés is, amely úgy érthető, mintha a papírkészítés Kolozsvárt nem sokkal 1587 előtt indult volna meg.²

Nyilvánvaló, hogy a papírmalom létesítése azt az időpontot jelzi, amikor HELTAI nagyszabású kiadói tevékenysége kibontásába kezdett. A terjedelmesebb kiadványoknak az olcsóbb papír volt az egyik előfeltétele. Egy papírmalmot azonban nem csupán egyetlen nyomda szükségleteire alapozták. A brassóit két évtizeddel később követő kolozsvári papírmalom létesítése egyben az erdélyi társadalom gyorsan fokozódó papírigényét, ez pedig az erdélyi íráskultúra öregbedését sejteti.³ Kívánatos tehát, hogy minél pontos-

¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*. Művészettört. Ért. 1957. 141. l. — FRIZ József: *A magyar könyv története*. Bp. 1959. 89. l. — HELTAI Gáspár: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*. Bp. 1951. (STOLL Béla bevezetésével) X. 1. — SZÉKELY Erzsébet: *Heltai Gáspár válogatott munkái*. Bukarest, (1957) 14, 375. l.

² PASCU, Stefan: *Meşterugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*. Bucureşti, 1954. 227. l.

³ A korábbi helyzetre és egyben a szükségletek gyors fokozódására jellemző a Szeben város által 1555-ben tervezett papírmalom sorsa. Amikor ugyanis JÖRG Papiermacher elkészítette a malom épületét, a város átadta azt a posztó készítőknél azzal a megfontolással, hogy egy ványoló több hasznot fog hajtani, mint a papírkészítés. A szebeni polgárok állásfoglalása még inkább kiemeli HELTAI egyéni vállalkozásának